

ЎЗБЕК ТИЛИ КОРПУСИДА СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИ ЛИСОНИЙ-СИНТАКТИК ҚОЛИПЛАР АСОСИДА СИНТАКТИК ТЕГЛАШ

Хидиров Отабек Жўрабоевич,

Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек тили корпусида сўз бирикмаларининг лисоний-синтактик қолипларига асосланган синтактик теглаш тизими ва моделлари таҳлил остига олинган.

Калит сўзлар: *Корпус, синтактик теглаш, модел, синтактик бирликлар, сўз бирикмаси, лисон-нутқ.*

Аннотация: В статье проанализировано системы тегов и моделей основанные лингвистическо синтактическими шаблонами словосочитаний в корпусе узбекского языка.

Ключевые слова: *корпус, синтаксическая, модель прикосновения, синтаксические единицы, лексика.*

Annotation: In this Uzbek corpus, article analyzes the tagging system and models based on the linguistic syntactic patterns of language syntactic compounds.

Key words : *corpus, syntactic touch, model, syntactic units, vocabulary, language-speech.*

Морфологик кўрсаткичсиз тобе-ҳокимлик муносабатини аниқлаш учун лисоний-синтактик қолип (ёхуд модель [Абжалова, 2021:82-88] ҳамда морфологик теглар тизимидан фойдаланиш ўринли. Масалан, *қизиқарли китоб* бирикмасида морфологик кўрсаткич йўқ. Контекстда бу бирликларнинг сўз бирикма эканлигини лисоний-синтактик қолип билан аниқлаш мумкин. Лисоний-синтактик қолипда қайси сўз туркуми ўзаро бирикиши кўрсатиб берилган. Корпус бирликлари морфологик тегланган бўлса, тег ва лисоний-синтактик қолип асосида морфологик кўрсаткичсиз синтактик муносабатли бирикмаларни ҳам автоматик теглаш имкони пайдо бўлади. Ушбу ҳолатни қуйида батафсил изоҳлаймиз.

Бошқа лисоний ҳодиса каби сўз бирикмаларининг лисоний-синтактик

колипларини тиклаш ва унинг воқеланиши фарқланади. СБ ЛСҚининг воқеланиши «лисон-нутқ» йўналишида бўлиб, бу йўналиш умумийликдан оралиқ кўриниш орқали хусусийликка – нутқий ходисага қараб боради. Бу борада С.Назарова томонидан ишлаб чиқилган ЛСҚларга алоҳида эътибор қаратиш муҳим. Жумладан, С.Назарова ЛСҚларнинг $[W_{\text{морфологик восита}} - W_{\text{морфологик восита}}]$ кўринишдаги инвариант, $[W_{\text{қаратқич келишиги}} - W_{\text{эғалик қўшимчаси}}]$, $[Исм_{\text{қаратқич келишиги}} - Исм_{\text{эғалик қўшимчаси}}]$, $[От_{\text{қаратқич келишиги}} - От_{\text{эғалик қўшимчаси}}]$, $[От_{\text{атокли қаратқич келишиги}} - От_{\text{турдош эғалик қўшимчаси}}]$ каби вариантларини ажратади [Назарова, 1997:26]. Албатта, тил корпусида сўз бирикмаларни теглаш муаммоси умумий (инвариант) ЛСҚлар билан ҳал этилмайди, балки сўз бирикмаларни аниқлашда нисбатан аниқроқ колиплар талаб этилади.

С.Назарова ушбу ЛСҚнинг қуйи бўлинишлари унинг тегишли сўз туркуми томонидан тўлдирилиши асосида қуйидагича таснифлайди [Назарова С,1997:27].

- 1) $[От_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow От_{\text{эғалик қўшимчаси}} = От_{\text{қаратувчи}} + От_{\text{қаралмиш}}]$: *китобнинг варағи*;
- 2) $[От_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow сифат_{\text{эғалик қўшимчаси}} = От_{\text{қаратувчи}} + сифат_{\text{қаралмиш}}]$: *дарахтнинг мўрти*;
- 3) $[сифат_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow От_{\text{эғалик қўшимчаси}} = сифат_{\text{қаратувчи}} + От_{\text{қаралмиш}}]$: *гулнинг/қизилининг ҳиди*;
- 4) $[сифат_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow сифат_{\text{эғалик қўшимчаси}} = сифат_{\text{қаратувчи}} + сифат_{\text{қаралмиш}}]$: *олманинг/каттасининг чучуги*;
- 5) $[От_{\text{турдош қаратқич келишиги}} \rightarrow сифат_{\text{эғалик қўшимчаси}} = От_{\text{қаратувчи}} + сон_{\text{қаралмиш}}]$: *гулнинг биттаси*;
- 6) $[сон_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow сон_{\text{эғалик қўшимчаси}} = сон_{\text{қаратувчи}} + сон_{\text{қаралмиш}}]$: *ўннинг ярми*;
- 7) $[От_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow ҳаракат номи_{\text{эғалик қўшимчаси}} = От_{\text{қаратувчи}} + феъл_{\text{қаралмиш}}]$: *Отабекнинг қайтиши*;
- 8) $[ҳаракат номи_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow От_{\text{эғалик қўшимчаси}} = феъл_{\text{қаратувчи}} + От_{\text{қаралмиш}}]$: *уялишининг ўрни*;
- 9) $[ҳаракат номи_{\text{қаратқич келишиги}} \rightarrow ҳаракат номи_{\text{эғалик қўшимчаси}} = феъл_{\text{қаратувчи}} +$

феъл қаратувчи]: *олмоқнинг бермоғи*;

10) [от қаратқич келишиги → сифатдош эгалик қўшимчаси = от қаратувчи + сифатдош қаралмиш]: *юралнинг тўхтагани*;

11) [сифатдош қаратқич келишиги → от эгалик қўшимчаси = сифатдош қаратувчи + от қаралмиш]: *қўрққаннинг кўзи*;

12) [от қаратқич келишиги → равиш эгалик қўшимчаси = от қаратувчи + равиш қаралмиш]: *меҳнатнинг кеча-кундузи*;

13) [олмош қаратқич келишиги → от эгалик қўшимчаси = олмош қаратувчи + от қаралмиш]: *менинг ватаним*;

14) [равиш қаратқич келишиги → от эгалик қўшимчаси = равиш қаратувчи + от қаралмиш]: *ҳозирнинг ҳузури*.

Ушбу қолиплар С.Назарова томонидан тадқиқ этилган: юзлаб нутқий ҳосилаларда синаб қўрилган, умумлаштирилган. Шунинг учун биз исм+исм қолипли сўз бирикмаларнинг моделини шу қолиплар асосида тузишимиз мумкин. Бунинг учун, аввало, қолип таркибидаги исмларнинг турини аниқлаш қисмларни маълум белги билан, тобеланишни кўрсатиб турувчи морфологик воситаларнинг махсус белгиларини танлаб оламиз. Бунда от = N, сифат = Adj, сон = Num, турдош от = N^{sub}, олмош = Pr, равиш = Prv, ҳаракат номи = Ger теглари билан; қаратқич келишиги = Case (ёки Cs), эгалик қўшимчаси = Possessive (ёки Pos) теглари билан белгиланади. Шундан келиб чиқиб, тил корпуси учун сўз бирикмаларни синтактик теглашнинг исм+исм қолипи учун қуйидаги моделларни таклиф қилиш мумкин:

- 1) [N^{Cs} → N^{Pos}]: *китобнинг варағи*;
- 2) [N^{Cs} → Adj^{Pos}]: *дароҳтнинг мўрти*;
- 3) [Adj^{Cs} → N^{Pos}]: *гулнинг/қизилининг ҳиди*;
- 4) [Adj^{Cs} → Adj^{Pos}]: *олманинг/каттасининг чучуғи*;
- 5) [N турдош^{Cs} → Adj^{Pos}]: *гулнинг биттаси*;
- 6) [Num^{Cs} → Num^{Pos}]: *ўннинг ярми*;
- 7) [N^{Cs} → Ger^{Pos}]: *Набекнинг қайтиши*;

- 8) $[Ger^{Cs} \rightarrow N^{Pos=}]$: уялишининг ўрни;
- 9) $[Ger^{Cs} \rightarrow Ger^{Pos=}]$: олмоқнинг бермоғи;
- 10) $[N^{Cs} \rightarrow Adj_{дош}^{Pos=}]$: юракнинг тўхтагани;
- 11) $[Adj_{дош}^{Cs} \rightarrow N^{Pos=}]$: кўрққаннинг кўзи;
- 12) $[N^{Cs} \rightarrow Prv^{Pos=}]$: меҳнатнинг кеча-кундузи;
- 13) $[Pr^{Cs} \rightarrow N^{Pos=}]$: менинг ватаним;
- 14) $[Prv^{Cs} \rightarrow N^{Pos=}]$: ҳозирнинг ҳузури.

Шунингдек, замонавий синтаксисда сўз бирикмасининг [исм^{келишик кўшимчаси} + феъл] қолипи ҳам ажратилади [Ҳ.Ғ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, 2011:67].

Сўз бирикмасининг бу ЛСҚи биринчи узви морфологик шаклланган ва шунинг учун ШМЖ бирикув омилига эга ва иккинчи қисмда грамматик кўрсаткич боғланиш учун нисбатан аҳамиятсиз бўлганлиги боис, бирикув омилларининг МШЖ комбинацияси амал қилади. Қолипнинг биринчи узвини исм туркумига оид сўзлар тўлдириб, улар ҳоким узвга тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари шакллари билан боғланади. Биринчи узви асосида ЛСҚ қуйидаги кўринишларга эга бўлади

- 1) $[исм_{тушум келишиги} \rightarrow феъл]$;
- 2) $[исм_{жўналиш келишиги} \rightarrow феъл]$;
- 3) $[исм_{ўрин-пайт келишиги} \rightarrow феъл]$;
- 4) $[исм_{чиқиш келишиги} \rightarrow феъл]$.

ЛСҚнинг ҳар бир кўриниши исм узвининг бўлиниши асосида яна тармоқланади. Масалан, $[исм_{тушум келишиги} \rightarrow феъл]$ қолипи қуйидаги бўлинишларни беради [Ҳ.Ғ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, 2011:67].

- 1) $[от_{тушум келишиги} \rightarrow феъл]$;
- 2) $[сифат_{тушум келишиги} \rightarrow феъл]$;

- 3) [сон^{тушум келишиги} → феъл];
- 4) [олмош^{тушум келишиги} → феъл];
- 5) [ҳаракат номи^{тушум келишиги} → феъл].

Ушбу қолипларга *китобни/яхшини/ўнни айир, уни гапириш/ўқимоқ/сўрамоқ/ бошламоқ/ни бас қил* кабиларни мисол келтириш мумкин.

Юқоридаги ЛСҚлар асосида синтактик теглашнинг исм+феъл қолипи учун $[Sub^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Sub^{Cs4} \rightarrow V]$; $[Sub^{Cs5} \rightarrow V]$; $[Sub^{Cs6} \rightarrow V]$ моделларини таклиф этсак, исмнинг кўринишларига кўра турлари бўйича $[N^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Adj^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Num^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Pr^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Ger^{Cs3} \rightarrow V]$ каби моделлар сўз бирикмаларни фарқлашга ёрдам беради. Бунда $Cs3$ тушум, $Cs4$ жўналиш, $Cs5$ ўрин-пайт, $Cs6$ чиқиш келишигини; Sub исми, V феълни ифодаловчи тег ҳисобланади.

Хулоса сифатида айтиш жоизки, морфологик кўрсаткичсиз ва морфологик кўрсаткичли сўз бирикмасини аниқлашда лисоний-синтактик қолиплар асосида тузилган моделлардан фойдаланиш синтактик теглар тизимининг мукамал бўлишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари: филол.фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент: 1997. – 26 б.
2. Замонавий ўзбек тили: Синтаксис./ Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррирлар Ҳ.Ғ.Неъматов, Р.Сайфуллаева. ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. – Тошкент.: Мумтоз сўз, 2011. – 312 б. – 67-71.
3. Abjalova M. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – B. 82-88.
4. <https://uz.denemetr.com/docs/769/index-313952-1.html?page=30>